

[telif makale]

İlgili Kur'ân Ayetleri Bağlamında Ahiret Hayatında Zaman

Yasemin KÖKER

erciyes üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü doktora öğrencisi
{ ykoker89@hotmail.com }

ERUIFD

[2014 / 1, SAYI: 18, SAYFA: 85-106]

ÖZ

Kur'ân-ı Kerim'de ayetlerin önemli bir kısmı ahiret hayatını tasvir etmekte ve insanlığı yaklaşan bir kıyametle uarmaktadır. İslamiyette ahiret inancı, insanın dünya görüşünü ve pratik hayatını doğrudan etkileyen temel bir öğedir. Bu nedenle çoğu ayette Allah'a imanın beraberinde ahirete iman da vurgulanmaktadır. Ölüm sonrası ve dirilişle beraber cereyan edecek hadiseler, Kur'ân-ı Kerim'de bir zaman silsilesi içerisinde anlatılmaktadır. Ölüm sonrası gerçekleşecek bu olaylar esnasında zamanın da izafi olarak olaylara eşlik edeceği anlaşılmaktadır. Kur'an'ı Kerim, kıyametin kopmasıyla mekan özelliklerinin değişeceğini bildirmektedir. Buna bağlı olarak zamanın değişimi de kaçınılmazdır. Cennette zamanla ilgili geçen sabah-akşam gibi kavramların, Kur'ân Kerim'de mecazi olarak kullanıldığını görürüz. Bu ebedi ikamet yurdunda cereyan edecek zamanın mahiyeti ise usanç ya da yaşlanmanın olmaması gibi etkileri itibariyle çok yönlüdür. İnsanın uğrayacağı iki sonuçtan her biri olan cennet ya da cehennem, ilgili ayetlere göre sonsuz bir hayatı ihtiva ettiği bilinmektedir. İnsanın bu sonsuz olan ahiret hayatının gerçekleşeceğini kavraması ve ona göre geleceğini planlaması gerekmektedir. Dolayısıyla zaman konusunun doğru anlaşılması günümüz insanın en büyük problemi olan ahiret hayatına inanç ile ilgili tereddütleri aşmada yardımcı olabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ahiret, Zaman, İzafiyet, Cennet, Cehennem.

TIME IN AFTERLIFE IN THE CONTEXT OF QURANIC VERSES

ABSTRACT

The most part of Quranic verses describes afterlife and warns humanity about approaching apocalyptic. Afterlife belief in Islam is an item which affects people's world view and lifestyle directly. Thus, in most verses what has been emphasized is faith to God with faith to afterlife. Events, which take place with after death and resurrection, are mentioned in Quran with time sequences and it is emphasized that time accompanies events in a relative manner. Quran declares that in the Day of Judgment, universe space-time characteristics change. The time notions used in Heaven has been used as a metaphorical meaning at Quran. This will occur in residential homes when the eternal nature of the harassment or lack of such effects as aging is versatile. It has been known that Hell or Heaven, which are the two fate people have to face with, contain eternal life according to related Quran verses. People should figure out the happening of afterlife and plan their future according to afterlife. Therefore, understanding time concept better will help people to get rid of the doubts about afterlife.

Key words: Afterlife, Time, Relativity, Heaven, Hell

GİRİŞ

Kur'ân, Allah'a imandan sonra en fazla ahirete iman hususunda ısrar etmektedir. Nüzul ortamında müşriklerin yeniden dirilişe inanmamakta direndikleri görülmektedir. Kur'ân, bu inkarı kırmak için yeniden dirilişin muhakkak gerçekleşeceğini beyan eden deliller sunmuştur. Öyle ki Mekkî surelerin önemli bir kısmı bu hususları dile getiren örneklerle doludur.

İnsanlığın yaşadığı bunalımlar, önemli ölçüde inanç zafiyetine dayanmaktadır. Her ne kadar ekonomik etkenler, eğitim, geçim zorluğu, sosyal, siyasal ve kültürel faktörler bu bunalımların sebebi gibi gösterilse de temel sorun iman ve inanç zafiyetidir. Özellikle de bu dünyada yapılan iyi ya da kötü her türlü faaliyetin hesabının görüleceği ahiret hayatına olan imandaki zafiyet maalesef insanlığı materyalizmin eşiğine getirmiştir. Tamamen gaybi bir konu olan ahiret inancından mahrumiyet büyük bunalımlara da kapı aralamaktadır. Halbuki müntesibi olduğumuz İslam dininin temel amacı insanı huzur ve mutluluk temin etmektir. İnsanlığın bu huzuru elde etmek için Kur'an'ın çizdiği çerçevede hayatını sürdürmesi gerekmektedir. Bunların başında da inanç esasları gelmektedir. İnsanımız bu hususlarda gerek bilgi eksikliği gerekse çağın getirdiği bir takım yanlış alışkanlıklar nedeniyle büyük bir zafiyet içindedir. Özellikle ahiret hayatının gerçekleşmesiyle insanın karşılaşacağı sorumluluktan uzak bulunmaktadır. Bu sebeple konunun merak edilen her yönüyle incelenip insanımızın bilgisine arz edilmesi önem arz etmektedir.

Biz de bu çalışmamızla ahiret hayatının aşamalarında zaman olgusunu inceleyerek zamanın varlığını ve konuyla ilgili kullanılan ifadelerin mecazi olup olmadığını ortaya koymayı hedefliyoruz.

I. Ahiret Hayatının Safhalarında Zamanın İşleyişi

Kur'ân'da, gerek insanın ölümünden sonraki varoluşunun zaman ve mekanını ve gerekse- bu birinci anlama göre daha ağırlıklı olarak- ölüm sonrasına ait inancı ifade etmek için "ahira" kelimesinin kullanıldığını görmekteyiz.¹ Bu kelimenin sözlük anlamı "son" demektir.² Kelime, Kur'ân'ın kavram bütünlüğü içinde, sözlük anlamına neredeyse tamamı ile zıt bir anlam kazanmış olarak karşımıza çıkmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'de ahiret kavramı, insanın ölümünden sonraki ebedi, sonu olmayan gelecekteki bir hayatı ifade etmektedir.³ Ahiret, dünya hayatını takip eden, kişinin ölümü ile başlayan yeni, ancak bu defa sonsuz bir hayat dönemini ifade eden merhaleler ve hallerden ibarettir.⁴

Kur'ân'da çok farklı kullanım alanlarına sahip olan yevm kelimesi de ahiret hayatını ifade etmek için kullanılmıştır: Kıyamet günü⁵; hesap günü⁶; zorlu bir

¹ Bakara 2/4; Nisa 4/38.

² Rağıb el-İsfehânî; *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân* (Thk. M. Seyyid Keylani) Dârü'l-Ma'rife, Beyrut (t.y), "Ahir", s.13.

³ Mehmet Paçacı, *Kur'ân'da ve Kitabı Mukaddeste Ahiret İnancı*, İstanbul 1994, s.84.

⁴ Bekir Topaloğlu, "Ahiret", DİA, İstanbul 1988, I, 543.

⁵ Kıyamet 75/1.

⁶ Sad 38/26.

gün⁷; hüküm günü⁸ gibi. Sözlük anlamı gün olan yevm kelimesinin bu ayetlerde farklı anlam kazandığını görmekteyiz. Buna göre yevm kelimesinin, dünya hayatının sonunda vuku bulacak olayların zamanını ifade ettiği söylenebilir.⁹ Bu kullanımlarda, yevm kelimesi izafi, mecazi bir anlam yüklenmiştir.¹⁰

Kur'ân-ı Kerim mesajını, genel olarak dünya ve ahiret hayatını düzenleyecek bir şekilde ortaya koyarken, geçici olan dünya hayatından sonra ebedi bir yaşamı kapsayan ahiret hayatına iman etmeyi, dinin temel inanç esaslarından biri olarak takdim etmiştir.¹¹ İnsanların dünya hayatındaki iyi ya da kötü davranışları, ahiret hayatında uğrayacakları sonu belirleyecektir. Bunun için Kur'ân, dünya ve ahiret saadetini sağlayacak birtakım kurallar koymuş ve insanların bunlara uymalarını kesin bir şekilde emretmiştir. Allah'ın emirlerine uyanların ebedi bir kurtuluşa kavuşacakları bildirilirken, ihlal edenlerin büyük bir hüsrana uğrayacağı defaatle hatırlatılmıştır. İşte Kur'ân, ashab-ı cennet¹², ashab-ı nar¹³ ve benzeri şekillerde nitelendirdiği bu iki zümrenin tayin edileceği zamanı “ahiret hayatı” olarak isimlendirmektedir.¹⁴

Kur'ân-ı Kerim, geneli itibariyle ahirete inanmayan bir topluma nazil olmuştur.¹⁵ Müşriklerin, dünyaya her gelenin öldüğü, dolayısıyla kendilerini yok edecek olanın da baki kalan zaman yani dehr olduğu¹⁶; bu dünya hayatından başka bir hayatın ve ilk ölümden sonra dirilişin olmayacağı¹⁷ şeklindeki inanışları, farklı ayetlerle bildirilmiştir. Yaratılışın tesadüfi olduğunu düşünen cahiliye toplumu, Allah'ın varlığını değil ama O'nun zamana müdahil oluşunu inkar ederek, onun yerine ‘mutlak zamanı’ (dehr) koymaktadır.¹⁸ Nitekim Casiye 24'te geçen dehr kelimesi, insanın tekrar dirilmesinin kabul edilmediği bir inanç sisteminde onun varlığına son veren bir güç anlamına gelmektedir.¹⁹

Böyle bir topluma hitap eden Kur'ân-ı Kerim, ahiret inancını yerleştirmek, ahiret hallerinin muhakkak gerçekleşeceğini ifade etmek için, özellikle Mekki surelerde kıyamet, diriliş, hesap, cennet, cehennem konularını pekiştirerek, bu hadiseleri çok canlı sahneler halinde ele almıştır.

Kıyametin kopuşu ve yeniden yaratılışın hangi zamanlama ile yapılacağını bilmek mümkün değildir. Ancak ahiret olaylarının bir zamanlamaya ve belli aşamalara göre cereyan edeceği de konu ile ilgili ayetlerden anlaşılabilir bir şekilde

⁷ Furkan 25/26.

⁸ Duhan 44/40.

⁹ Paçacı, s. 83-86.

¹⁰ Faiz Kalın, *Kur'ân'da Zaman Kavramı*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2005, s. 135.

¹¹ bkz. Bakara 2/4, 62; Nisa 4/162; Maide 5/69; Tevbe 9/29.

¹² Yasin 36/55.

¹³ Araf 7/144.

¹⁴ Ali Yılmaz, “Kur'ân-ı Kerim'de “Yevm/Gün” Kavramıyla Zikredilen Ahiret İsimleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 16, Erzurum 2001, s.141.

¹⁵ Kaf 50/3.

¹⁶ Casiye 45/24.

¹⁷ Duhan 44/34-35. Yasin 36/78; krş. Vakıa 56/47-48; Necm 53/27.

¹⁸ Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'ân*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 995.

¹⁹ Paçacı, s. 63.

bu olaylar sanki zaman ve mekan olarak birbiri içine girmiş gibi bir görüntü de vermektedir.²⁰ Kur'ân'ın bu hadiseleri sıra gözetmeden anlatması, Onun anlatım tarzının bir özelliğidir ve muhatabın dikkatini Allah'ın hükümran oluşunun en üst seviyede hissedileceği zamana celbetmek gibi bir amacı gözetmeyi hedeflediği belirtilmiştir.²¹

Kur'ân-ı Kerim'in ahiret hayatını anlatırken dikkat çektiği husus, insanın dünyadaki süresi belirli (ecelun müsemma) bir hayattan sonra, kalıcı olan ebedi bir başka hayatı göz önünde bulundurmasıdır. Yine bu yönde dünyanın nimetlerinin süreli ve geçici güzellikler olduğu²²; oysa ahiretin, takva sahipleri için daha üst derecede iyi, hayır²³ ve kalıcı olduğu²⁴ bildirilmiştir.

A. Berzah Hayatında Zaman Algısı

İnsanın ölümüyle onun ahiret hayatı başlamış olmaktadır. Ahiret duraklarının ilki olan berzah hayatı, ölümden itibaren kıyametin kopmasına kadar sürecek olan zaman dilimini kapsamaktadır.²⁵ Kur'ân'da üç yerde geçen berzah kelimesi, bazen maddi bazen de manevi anlamda kullanılmıştır. Ölümle karşılaşan insanın dünyaya geri dönüp salih amel işlemek için bir şans daha istediğini belirten Kur'ân, bu temenninin boş olduğunu “Onların arkasında, tekrar dirilecekleri güne kadar berzah vardır.” diyerek ölümle diriliş arasındaki zaman dilimine işaret etmiştir.²⁶ Berzah kelimesi diğer iki ayette ise suları tatlı ve tuzlu olan iki denizin karışmalarını önleyen engel olarak zikredilmektedir.²⁷ Berzah, iki şeyin arasını ayıran nesne, aralık, perde, süre veya geçit anlamına gelmektedir.²⁸ İlk müfessirlerden Mücahid b. Cebr (ö.719) bu terimin Kur'ân bünyesindeki anlamını “Berzah, ölümle haşır arasında kalan süredir” şeklinde ifade etmiştir. Ölüm sonrası hayatımızın bir kısmının geçeceği aleme “berzah” diyen Kur'ân, berzah hayatının niteliğinden bahsetmez.²⁹ Dünya hayatı ile ahiret hayatı arasındaki süreç olan berzah alemi ölümle başlar, ikinci sura üflenip bütün canlıların tekrar dirilmesiyle sona erer. Bundan ötesi ise mahşerdir.

İnsanın defnedildiği kabir ve kıyamete kadar yaşanacak yer olan berzah hayatında insan, ya mutluluk³⁰ ya da azap içinde³¹ bu süreyi geçirir. Kabrin dışındaki zaman, kabrin içindekine de etki ederek devam etmektedir.³²

²⁰ Paçacı, s. 95.

²¹ Paçacı, s. 96.

²² Nisa 4/77.

²³ Yusuf 12/57.

²⁴ Taha 20/ 131.

²⁵ el-İsfehâni, s. 127-128.

²⁶ Müminun 23/199-100.

²⁷ Furkan 25/53; Rahman 55/19-20.

²⁸ Cemâlü'd-Dîn Ebu'l- Fadl İbn Manzûr, , *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Lisânu'l-Arab, Beyrut, 1970, I, 76.

²⁹ Yaşar Nuri Öztürk, *Kuran'ın Temel Kavramları*, Yeni Boyut, İstanbul 1997, s. 63-64.

³⁰ Al-i İmran 3/169-170; Bakara 2/154.

³¹ Mümin 40/46.

³² Yasin 36/78.

“Onlar sabah akşam ateşe arz olunurlar! Kıyamet koptuğu gün ise: “Firavun ailesini azabın en çetinine sokun! denilir”³³ ayetine göre, beden çürürken ruh da kendine mahsus bir zaman ve mekanda, sabah akşam azabı tatmaktadır ya da ikrama mazhar olmaktadır. Kabirdekilere sorgu-sual olması, ilk gün, cuma günü gibi bu hayata ilişkin hadislerde geçen ifadeler, zamanın izafi olarak işlediğini gösterir niteliktedir.³⁴

Kurtubî'ye göre kafirler, dünya devam ettiği müddetçe, berzahta azaba uğrarlar. Firavun ailesinin cehenneme arz olunması; onlara sabah akşam cehennemden gösterilmesi şeklinde olacaktır.³⁵ İbn Ömer'in bu konuyla ilgili naklettiği hadise göre de “kafirin ruhu sabah, akşam cehenneme arz edilir; müminin ruhu da cennete arz edilir.”³⁶

Berzah alemi, ebedi aleme geçişin ilk kapısıdır ve bir ara dönemi oluşturur. Bir tarafı ahirete, bir tarafı da dünyaya bakan kabir hayatı, ahiret hayatına geçişte bir aşamadır. Ahiret hayatını kıyametin kopması, hesabın görülmesi ve hesap sonrası ebedi hayatın başlaması şeklinde üç aşamada ele almak mümkündür.

B. Kıyametin Kopması ve Zamanın İşleyişi

1. Kıyametin Zamanı

Kur'ân'da yetmiş yerde geçen kıyamet kelimesi, kıyam mastarından türemiş olup ayağa kalkmak, dikilmek ve saygıyla beklemek anlamındadır. Kıyamet kelimesi, yevm kelimesiyle beraber kıyamet günü manasında da kullanılmıştır.

Kıyamet, içinde yaşadığımız dünyanın ve onun bünyesinde yer aldığı kainatın parçalanıp dağılması ve bütün şuurlu varlıkların hesap vermek üzere Allah'ın huzurunda mahiyetini bilemeyeceğimiz bir biçimde kıyam etmesi³⁷ şeklinde açıklanmıştır.³⁸

Kur'ân'da kıyamet anlamına gelen bir başka kelime de “saat”tir. Mevcut kurulu düzenin bozulmasıyla başlayacak olan³⁹ bu anın, ne zaman gerçekleşeceğini Allah'tan başka hiç kimsenin bilemeyeceği belirtilmiştir.⁴⁰ Kıyametin hiçbir tereddüte yer bırakmadan kesin olarak gerçekleşeceği bilgisini veren Kur'ân, onun yakın bir gelecekte meydana geleceğini vurgulamıştır.⁴¹

³³ Mümin 40/ 46.

³⁴ Kalın, s. 200-201.

³⁵ Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Daru'l Küttüb el-Arabi, Kahire 1967, XV, 142-143.

³⁶ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, İstanbul 1315, Cenaiz: 89; Müslim İbnu'l-Haccac Ebu'l Hüseyin, *Sahîhu'l-Müslim* (Thk. Muhammed Fuad Abdu'l-Baki), Dâru'l İhyâi'l-Küttübî'l-Arabiyye, Beyrut 1955, Cennet 65, (2866).

³⁷ Bakara 2/113; Al- İmran 3/185; Müminun 23/47; Hacc 22/9.

³⁸ Öztürk, s. 304.

³⁹ Enbiya 21/104.

⁴⁰ Ahzab 33/63.

⁴¹ Mümin 49/59; Al-i İmran 3/9; Enbiya 21/1.

Kur'ân'ın uyarıları geldikçe, müşrikler alay etmek için, Yahudiler de imtihan için kıyametin ne zaman kopacağını sormuşlardır. ⁴² Kur'ân bunlara şöyle cevap vermektedir:

“Sana kıyametin ne zaman kopacağını soruyorlar. De ki: “Onun bilgisi ancak Rabbimin katındadır. Onu vaktinde, ancak O ortaya çıkaracaktır. O, göklere de yere de ağır basmıştır. O, size ansızın gelecektir.” Sanki senin haberin varmış gibi sana soruyorlar. De ki: “ Onun bilgisi sadece Allah katındadır. Fakat insanların çoğu bilmezler.”⁴³

Görüldüğü üzere Allah Teala, kıyametin zamanını, hangi günde meydana geleceği konusunu peygamberler de dahil bütün insanlardan gizlemiştir. Bu gizliliğin sebebi de dünya hayatındaki ahlaki davranışların karşılık bulması şeklinde izah edilmektedir: “Kıyamet mutlaka gelecektir. Herkes işlediğinin karşılığını görsün diye, neredeyse onu gizleyecek (geleceğinden hiç söz etmeyecek) tim.” ⁴⁴ Uluhiyyetinin gereği olarak kıyametin bilgisini kendisine saklayan Allah, lütfunun eseri olarak onun gerçekleşeceğini insanlara bildirmiştir. ⁴⁵ İmtihanın gereği olarak insanın ölüm vakti olan küçük kıyametin de kainatın ölümü olan büyük kıyametin vakti de gizli tutulmuştur.

Alametlerinin aşikar olduğu haber verilen ⁴⁶ “es-saat”, bir göz kırpması kadar veya daha az bir zamanda olup bitiverecektir. ⁴⁷ Hz. Peygamber'e ait kıyametin saati ile ilgili zaman değerlendirmelerini, birkaç bin yılın önemsiz sayıldığı jeolojik ve kozmolojik zaman kavramı içinde yorumlamak gerekir. Buna rağmen kıyamet gibi büyük bir olayın zamanını tahmin etmek mümkün değildir. ⁴⁸

Kainattaki mükemmel düzen sadece ona tanınan süre için varlığını sürdürecektir. Yaratılış belli bir düzen ve denge ile yaratıldığına göre kıyamet de belli bir düzenle gerçekleşecek demektir. Evrenin ömrü, kuruluşunda veya kuruluş öncesinde kararlaştırılmıştır. Yüce Allah, varlığın oluşumunu belli bir kanuna bağlarken yok oluşunu da belli kanunlara bağlamıştır. ⁴⁹

2. Sûra Üfürülüş ve Zaman

Kıyamet olayı, İsrâfil'in birinci kez sûra üfürmesi neticesinde meydana gelecektir. “Sûra üflenir ve Allah'ın dilediği kimseler dışında göklerdeki herkes ve yerdeki herkes ölür. Sonra ona bir daha üflenir; bir de bakarsın onlar kalkmış bekliyorlar.”⁵⁰ Görüldüğü üzere ilk üfürme yok oluşu, ikinci üfürme yeniden dirilişi gerçekleştirecektir. Sûra üflenme ile ilgili başka bir ayette de aynı fonksiyon için

⁴² Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Feza Gazetecilik, İstanbul t.y,VI/339.

⁴³ Araf 7/187.

⁴⁴ Taha 20/15.

⁴⁵ Nasiruddîn Abdullah b. Ömer Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Tevîl*, Dâru'l-Tevfikiyye, Kahire tsz. II, 56.

⁴⁶ Muhammed 47/ 18.

⁴⁷ Nahl 16/ 77; Yusuf 12/107.

⁴⁸ Bekir Topaloğlu, “Ahiret”, DİA, Cilt I, İstanbul 1988, s. 544.

⁴⁹ Celal Yeniçeri, *Uzay Ayetleri Tefsiri*, Erkam Yayınları, İstanbul tsz, s. 348-349.

⁵⁰ Zümer 39/ 68.

“nâkûr” adı verilen bir başka nesnenin kullanılacağından bahsedilir⁵¹. Nâkûr da sûr gibi ağızla üflenerek çalınan boruya denir.⁵²

Birinci üfleme ile birlikte kurulu düzen sona ermiş ve kıyamet kopmuştur.⁵³ Sûra ikinci üfürülüştü⁵⁴ ahiret hayatı başlar. Arzın başka arza, semaların da başka semalara dönüşüp⁵⁵ güneşin dürülmesiyle⁵⁶ yeryüzü artık Allah'ın nuru ile aydınlatılacaktır.⁵⁷ Dağların un-ufak edilmesi ile yeryüzü, hiçbir çukurun ve tümseğin olmadığı engebesiz, düzlük haline gelecektir.⁵⁸ Dirilme olayının gerçekleşeceği mahşer meydanı, yer başka yerlerle, gökler de başka göklerle değiştirilmiş olacağından bembeyaz, insanların sığınıp arkalarına saklanabileceği ne bir vadisi ne de yükseltisi olan dümdüz bir saha haline getirilecektir.⁵⁹

İsrafil'in sûra birinci defa üfürmesi ile ikinci defa üfürmesinin arasında geçen zaman süresi kesin bir şekilde bilinmemektedir. İlk üfürmeden sonra başlayan vaktin uzun bir süre anlamında bir gün sayılması söz konusu olursa, ikinci üfürmenin de “kulların arz olunması”⁶⁰ için bu uzun gün içinde yapılması mümkün olabilir.⁶¹ İbn Kuteybe'nin, bu iki üfürüş arasında bin yıllık bir süre olacağı, bu ara dönemin kıyametin ilk dönemi olacağı şeklinde değerlendirmeleri vardır.⁶²

İmam Gazzâlî, iki üfürme arasında geçecek zamanın kırk yıl olacağını bildirmektedir. Bu süre müddetince mahlukat berzah aleminde bekler. Daha sonra Allah, İsrafil'i sura üfürmek üzere diriltir.⁶³

Kıyamet gününün, sûra üfürmeler arasındaki zamanları gibi geçici çeşitli devreleri ve korkunç olayları vardır. Bu devirler süresince yaşanan, hissedilen zamanın, inanan ve inanmayana göre farklı farklı olacağı aşikardır. Kimi müfessirlere göre “elli bin senelik gün”⁶⁴ durup-bekleme günleridir. Kafir hesabı görülüp cehenneme gönderilinceye kadar, elli bin senelik duraklarda ya da daha farklı zaman dilimlerinde sıkıntılar içinde bekleyecektir.⁶⁵

C. Ahirette Hesabın Başlaması ve Zaman

İsrafil'in sûra ilk üflemesiyle, kıyametin kopma süreci başlatılır; kainat, yaratılış sürecinin tersine olarak yok olma mecraına girer. İkinci sûra üfürülüştü

⁵¹ Müddessir 74/8.

⁵² Yazır, VIII, 418.

⁵³ Mearic 70/9; Karia 101/5.

⁵⁴ Kehf 18/99; Taha 20/102.

⁵⁵ İbrahim 14/48.

⁵⁶ Tekvir 81/1.

⁵⁷ Zümer 39/ 69.

⁵⁸ Taha 20/105-107; Kehf 18/47; İnşikak 84/3.

⁵⁹ Ebu Hamid el-Gazzâlî, *İhyâ'u Ulumi'd-Dîn*, (Çev. Sıtkı Güllü) Huzur Yayınevi, İstanbul 2008, IV, 1034.

⁶⁰ Hakka 69/18.

⁶¹ Yazır, VIII, 304.

⁶² Kalm, s. 198.

⁶³ Gazzâlî, IV,1033.

⁶⁴ Mearic 70/4.

⁶⁵ Yazır, VIII, 338.

sonra, yeniden diriliş gerçekleşecek ⁶⁶ ve insanlar Rablerinin huzuruna akın edip gidecekler. Allah Teala, mahlukatı dirilttikten sonra, amellerinden sorulmak üzere hepsini toplayacaktır. ⁶⁷ İnsanların hesap için toplanmalarına “haşr” denilir. ⁶⁸ Artık bundan sonraki aşama “hesap anı” dır. ⁶⁹

Haşrın niteliğini ve yerini belirtmeyen Kur’ân-ı Kerim, haşr yeri ve zamanı manasına gelen “mahşer” kelimesini de zikretmemiştir. Buna rağmen insanların kabirlerinden çıkacağını⁷⁰, kıyamet koptuktan sonra yerin dümdüz olacağını, onda hiçbir çukur ve tümseğin olmayacağını bildirmiştir.⁷¹

Arz ve semalarda ne varsa parçalanarak toz- gaz haline gelerek ya da bir kara delik tarafından yutulurak yok olma ⁷² sürecine girdiği bir durumda ‘zaman’ kavramının da yok olacağı muhakkaktır. Yeniden yaratılış ile arzın başka arza, semaların da başka semalara dönüşmesi bize zamanın farklılaşacağını düşündürmektedir. Özellikle hesap anından bahseden hadislerde ifade edildiğine göre, kimi insanlar için hesap anı oldukça uzun ve meşakkatli olurken, özellikle müminler için daha kolay ve kısa geçecektir. Öyleyse bu süreçlerde hissedilen zamanın kişiye göre değişen bir hal alacağı muhakkaktır. Bu durum, bir anlamda zamanın izafi olacağını düşündürmektedir.

D. Hesap Sonrası Ebedi Hayat ve Zaman İlişkisi

1. Cennet Hayatı

Cennet, aslen sözlükte “masdar-ı bina-i merdir” ki (işin kaç kere yapıldığını gösteren masdar) “bir örtüş”, “bir kere setr” demektir. Örtü manasına gelen cennet aynı zamanda zemini görünmez, oldukça sık ağaçlarla örtülmüş bahçe ve bostana da isim olmuştur. Buna göre cennet, ağaçlarının çok sıklığından dolayı, tek bir örtü gibidir.⁷³

Din dilinde cennet, Kur’ân’da iyiler ve takva sahipleri için ahirette hazırlanmış olan dünya gözüyle görülemeyen, ferah ve huzur yerinin ismi olarak kullanılmaktadır.⁷⁴ Kur’ân’da “el-cennetü” geldiği yerlerde bu anlamdadır. Fakat “cennetün” şeklinde nekra olarak geldiği yerlerde bazen terim anlamında, bazen de bahçe, bostan anlamında kullanılmıştır.⁷⁵

Bi’setin ilk yıllarında “cennât” şeklinde çoğul olarak gelmiştir.⁷⁶ Cennete dair inen ilk ayetlerde, cennetlerin cins ve nevilerine işaret edilmeye başlandığı ve

⁶⁶ Müminun 23/79.

⁶⁷ Şura 42/ 7; Teğabun 64/ 9; Hud 11/ 103.

⁶⁸ Duhan 44/ 40-41; Abese 80/ 33-37; Kaf 50/ 44.

⁶⁹ Zilzal 99/1-8; Kaf 50/ 44; Bakara 2/284; Sad 38/53, 26.

⁷⁰ Yasin 36/51; Kamer 54/7; Mearic 70/43.

⁷¹ Kehf 18/47.

⁷² Zeki Duman, *Beyanu’l –Hakk*, Fecr Yayınları, Ankara, 2008, II, 421.

⁷³ Fahrüddin er-Râzî, *et-Tefsîru’l- Kebîr (Mefâtîhu’l-Gayb)*, el-Matbaatu’l-Ezheriyye, Mısır 1303, II, 118-119; Yazır, I, 240.

⁷⁴ Kaf 50/31; Meryem 19/60,63; İnsan 76/12; Araf 7/42; Rad 13/35.

⁷⁵ Yazır, I, 240.

⁷⁶ Kalem 68/34; Müddessir 74/38,39.

sonraları derece ve isimleri ile vasıfları üzerinde durulduğu görülmektedir.⁷⁷ Kur'ân'ın değişik yerlerinde geçen ve bazen tekrarlanan sıfat ve isimler cennetlerin dereceleri ile ilgili görülmektedir. Selamet yurdu⁷⁸, sonsuzluk yurdu⁷⁹, oturma yurdu (dar el-mukama)⁸⁰, sığınılacak cennet (cennât el-me'va)⁸¹, hayat yurdu (dar el-hayavan)⁸², bağ-bahçe (el-firdevs)⁸³ ve emin yer (el-makam el-emin)⁸⁴ gibi adları vardır.⁸⁵

Kur'ân'ın taliminde cennet, peygamberlerin davetlerine uyarak, iman edip, dünya ve ahirete ait işleri, elden gelen bütün kudretle ve özenerek yapmış olmanın ahiretteki karşılığıdır. Allah'a ve kullarına karşı gerekli vazifelerin iyi ve düzgün olarak icra edilmesi ile fertler arasında ve cemiyette vicdan huzuru ve maddi refah şeklinde daha dünyada başlayan bu saadet, ahirette umumi bir kardeşlik havası içinde ebedi bir hakikat haline gelir.⁸⁶

a) Cennette Zaman-Mekan İlişkisi

Dünya hayatında zaman-mekan birlikteliği sözkonusudur. Ebedi hayatta da mekan, hareket, olay olduğuna göre zaman da o mekana has ölçüler içinde yer alacaktır. Cennetin mekan özellikleri ve orada sunulan nimetlerin vasıfları, bu sonsuzluk mekanındaki zamanla ilgili değerlendirmelerimize katkı sağlayacaktır.

İslam bilginlerinin cennet tasviri hakkında benimsedikleri görüş onun mahiyetinin tam olarak bilinemeyeceği şeklindedir. Çünkü müminler için ahiret hayatında hazırlanmış nimetlerin, hiç kimse tarafından bilinemeyeceği Secde 32/17'te açıkca ifade edilmiştir. Yine Kur'ân'da geçen bazı ayetlerde, cennet nimetlerinin dünyadakine benzer olduğu ifade edilmiştir.⁸⁷ İbn Abbas, benzerliğin sadece isimlerden ibaret olduğunu ifade ederek ikisi arasındaki mahiyet farklılığına işaret etmiştir.⁸⁸ Ayrıca bu ayet, dünyadaki iman ve amelin derecesi nisbetinde ahiretteki nimetlerin artacağına da delil getirilmiştir.⁸⁹

Ahiret cenneti, sadece bağ ve bahçelerden ibaret olmayıp bunların yanında kendilerine has maddelerden oluşan nesnelere ve meskenleri de mevcuttur. İman ve iyi davranış sahibi kimselerin ebediyet aleminde "cennetlerin has bahçeleri"nde (ravzatu'l-cennât) yaşayacakları ifade edilmiştir.⁹⁰ Nitekim "Rabbimizin bağışına, genişliği göklerle yer arası kadar olan ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için

⁷⁷ Vakıa 56/12; Taha 20/76.

⁷⁸ Yunus 10/25, 26.

⁷⁹ Hicr 15/48.

⁸⁰ Fatır 35/32.

⁸¹ Secde 32/19.

⁸² Ankebut 29/64.

⁸³ Kehf 18/107; 23/11.

⁸⁴ Sebe 34/51.

⁸⁵ Halim Sabit Şibay, "Cennet", MEB İslam Ans. İstanbul 1963, III, 102-103,

⁸⁶ Şibay, s.103.

⁸⁷ Bakara 2/25; bk. Muhammed 47/6.

⁸⁸ Topaloğlu, "Cennet" s.378.

⁸⁹ Beydâvî, I, 53; Yazır, I, 241.

⁹⁰ Şura 42/22.

hazırlanmış bulunan cennete koşun.”⁹¹ ayeti “bir kişiye düşen cennet” şeklinde de açıklanmıştır.⁹² Cennetin göklerin ve yerin “arz”ı kadar olduğunu ifade eden ayetler⁹³ için şu tefsirler yapılmıştır: Cennetin tasavvur edilemeyecek kadar geniş olduğunu ifade eden bir benzetmedir. Buna göre arz “en” yani genişlik demektir.⁹⁴ Cennet, kendine has bağ ve bahçeleri olan, her mümin için derecelerine göre özel meskenlerin hazırlandığı, gökler ve yer kadar geniş olan⁹⁵ bir mekandır. Madde aleminin insan idrakine sunulduğu gibi cennet de onun bilgi ve idrakine sunulmuştur.⁹⁶

Kur’ân-ı Kerim, cenneti sembolik bir dil kullanarak örnekleme metoduyla anlatmıştır.⁹⁷ Cennetteki rızıklar dünyadaki bir benzeri olmakla⁹⁸ beraber cennetin metafizik bir alem olması ve zaman-mekan mefhumlarının bilinen anlamının dışında kullanılması nedeniyle cennetle ilgili değerlendirmelerimiz sınırlı olacaktır ve fazla yoruma açık olmayacaktır. Ahiret alemiyle ilgili bütün gerçekler, tam olarak Allah’ın bilgisindedir.

Kur’ân-ı Kerim’de yer alan cennet tasvirleri içinde, kelimenin çoğul olarak kullanıldığı ayetlerin çoğunda altlarından nehirlerin aktığı ifade edilmiştir. Bu ayetlerde geçen “taht” zarfı, cennet toprağının görünmeyen alt tabakası demek olmayıp ağaçların, binaların ve benzeri yapıların zemini ve eteği anlamına gelir.⁹⁹ Bahçelerin ve gölgelerin, çağlayan nehirlerin hakim olduğu cennetin rengi de haliyle “yemyeşil”dir. Rahman suresinde bahsedilen dört cennetten ikisinin “siyaha çalan koyu yeşil renkte” olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁰

Hz. Muhammed (sav) de cenneti, insan aklının anlayabileceği en güzel şekilde tasvir etmiştir. O cennetin duvarlarının altın ve gümüşten, harcının miskten, taşlarının inci ve yakuttan olduğunu söylemiştir. Oraya girenlerin ihtiyarlamayacağını, daima genç kalacağını, orada hiçbir zaman üzülmeceğini, hep mutlu olacağını ve bu mutluluğun da ebedi olacağını haber vermiştir.¹⁰¹

Görüldüğü üzere olağanüstü vasıflara haiz olan cennet mekanı, dünyanın fevkinde son derece konforlu bir ebediyet yurdudur. Muhakkak bu özel mekanın zaman özellikleri de kendi şartları içinde şekillenecektir.

b) Cennet Nimetlerinin Sürekliliği ve Zaman

Kur’ân’da cennet, dünyadaki insanların canlarının çektiği her şeyin kendilerine eşsiz rahmet kaynağı olan Allah tarafından ikram edileceği bir mekan

⁹¹ Al-i İmran 3/133.

⁹² Yazır, II, 424.

⁹³ Ali İmran 3/133; Hadid 57/21.

⁹⁴ Râzî, IX, 5-6.

⁹⁵ Hadid 57/21.

⁹⁶ Topaloğlu, “Cennet” s.378.

⁹⁷ Ömer Kara, *Kur’ân’da Metafizik Bir Alem: Cennet*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002, s.141.

⁹⁸ Bakara 2/25.

⁹⁹ Ebi Abdullah b. Kayyim el-Cevzi, *Hâdi'l-Ervâh ila Bilâdi'l-Ferâh*, Mektebeti Nahtati, Kahire 1971, s.145-46.

¹⁰⁰ Rahman 55/64; İsfehânî, 320.

¹⁰¹ Buhârî, “Bed’ü'l- halk”, 8.

olarak tarif edilmektedir.¹⁰² Müminlerin dünya hayatında yaptıklarına karşılık olarak sunulan cennet, her türlü beklentiyi fazlasıyla karşılayacak nimetlerle donatılmış bir mekandır. Gönüllerin özleyeceği, gözlerin hoşlanacağı her şeyin mevcut olduğu cennet, sonsuz bir hayatı sunmaktadır.¹⁰³

Kur'ân-ı Kerim'de cennet halkının yiyeceklerinin meyve, kuş eti, men, selva, bal, süt gibi isimleri zikredilenlerin yanında daha nice nimetlerden de bahsedilmiştir. Bu meyveler, dünya meyveleri gibi mevsimsel değil, kesintisiz, tükenmeyen; isteyeninin canının çektiği kadar alabileceği, yiyebileceği ve yan etkisi olmayan meyvelerdir.¹⁰⁴ “Ki o cennetin meyveleri sarkmıştır.”¹⁰⁵ Cennet meyveleri zahmetsizce alınmaya müsaittirler.¹⁰⁶ Yani canı çekenin konumuna göre meyvenin dalı alçalır ya da yükselir. Mücahid'in bu ayetle ilgili açıklaması şöyledir: “ Kişi ayağa kalkınca kendi boyunca yükselir. Oturunca elini uzatıp alacak kadar sarkar. Yatıp uzanınca onu yattığı yerden elini uzatarak koparacağı yerden aşağı doğru eğdirilir.”¹⁰⁷ Bu tarz anlatımlar, hareketle tanımlanan zamanın cennette farklılaşacağına işaret etmektedir.

Cennette her çeşit meyve olmakla beraber özellikle muz, nar, hurma ve üzüm ağaçlarının ismi geçmektedir.¹⁰⁸ Cennet meyveleri olgun, devşirmesi kolay, tükenme ve yasak olmayan vasıflardadır.¹⁰⁹

Cennetliklerin arzu ettikleri her meyveyi, canlarının çektiği her şeyi anında hazır bulmaları, zamanın da onların emirlerine amade olduğuna işaret etmektedir. Her meyvenin bulunması, mevsimsel farklılıkların olmadığı anlamına da gelebilir. Nitekim cennetin iklimi şu şekilde tasvir edilmektedir: “Orada ne (yakıcı) güneş görürler, ne de dondurucu soğuk. Cennetin gölgeleri üzerlerine yaklaşmıştır.”¹¹⁰ Ayete göre cennetin ikliminin ılıman, ilkbahar özelliklerine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Cennet nimetlerin keyfiyeti hayallerimizin ötesinde, aklımızın alamayacağı şekildedir. Şöyle ki "yüksek bir cennet"ten bahsedilmiştir. Buradaki "yüksek"lik ile mekan bakımından bir yükseklik kastedilmiş olabileceği gibi; derece, mertebe, şan, şöhret bakımından bir yüksekliğin kastedilmiş olması da muhtemeldir. Mekan (yer) olarak yüksekliği, cennetlerin bir kısmının, bir kısmından daha yüksekte oluşu manasınadır. Nitekim "Cennetler arasındaki bir derecelik fark, gök ile yer arası mesafe kadardır" denmiştir. “Orada yüksek tahtlar var” ayeti ile de "Yukarı doğru yükselen tahtlar” kastedilmiştir ki üzerine oturduğunda mü'minin, cennette Allah'ın kendisine verdiği bütün nimet ve mülkleri görebilmesi için böyle

¹⁰² Fussilet 41/31,32.

¹⁰³ Zuhuf 43/71.

¹⁰⁴ Vakıa 56/32-33.

¹⁰⁵ Hakka 69/23.

¹⁰⁶ Rahman 55/54.

¹⁰⁷ Ebu'l- Fidâ İsmail İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dârü'l-Marife, Beyrut 1982, XIV, 8220.

¹⁰⁸ Rahman 55/68; Vakıa 56/29.

¹⁰⁹ Vakıa 56/32, 33.

¹¹⁰ İnsan 76/13; Zemherir, Tay kabilesinin dilinde ay demektir. Cennet aya ve güneşe ihtiyaç duymadan aydınlıktır. Beydâvî, II, 637.

yükseltilmiştir. Harise b. Mus'ab şöyle der: "Bu divan ve tahtların, birbiri üstünde (kat-kat) olduğu haberi gelmiştir. Dolayısıyla bu tahtlar, Allah'ın dilediği derecede yükselirler. Müminler bunların üzerine oturmak istediğinde, bu tahtlar onlar için alçalır, onlar tahtlar üzerine kurulunca da, Allah'ın dilediği kadar yükselirler."¹¹¹ Bu özellikler, dünyada teknolojik imkanlarla sağlanan hareket kolaylığının, cennet uzayında kendiliğinden oluşacağını, dünya hayatında hareket ve hızla değişen zamanın, cennette farklı unsurlarla cereyan edeceğini düşündürmektedir.

Cennette sunulan nimetlerin çok özellikli olması, beslenme farklılıkları ve insanın farklı yaratılışı, cennetin bu alemde farklı özel bir mekan olduğunu, zamanın da farklı bir şekilde hadiselerle eşlik ettiğini akla getirmektedir.¹¹²

Cennetteki eşyalar üstün vasıflı malzemelerden mamuldür. Mesela "Yeşil yastıklara ve harikulade güzel işlemeli döşeklere yaslanırlar."¹¹³ ayetinde geçen "refref", perde, döşeme yapılan yeşil, ince kumaşlara, döşeklerin, tahtlardan sarkan pahalı örtülere, perdelerin sarkan eteklerine, çadırları eteklerine, çayırılık çimenlere ya da bahçelere benzeyen bir çeşit dokumaya denir. Halı kenarı, bir şeyin en kıymetli kısmı gibi anlamlara gelen¹¹⁴ "refref" in, sahibi üzerine bindiği takdirde kanat çırparak onu tıpkı bir salıncak gibi sağa ve sola, yukarıya ve aşağıya hareket ettiren ve böylelikle eşi ile birlikte kendisinin zevk alıp neşelendiği bir araç olduğu da söylenmiştir.¹¹⁵ Yine "abkari" de kalın kumaş, ipek kumaş, halı ya da kilim, antika döşeme anlamlarına gelmektedir. Elmalı, "abkari, cennet ehlinin şimdiki durumda sırrını açıklamak mümkün olmayan güzel elbiseleridir" demektedir.¹¹⁶ Cennetteki konforu anlatan bir diğer kavram olan "erâik", "Onlar ve eşleri gölgelerde koltuklara yaslanmaktadır."¹¹⁷ ayetinde "koltuklar" anlamında geçmektedir.

Bu kavramlar, Kur'ân'ın nazil olduğu dönem itibariyle bu malzemelerin en üst seviyede kullanılan lüks eşyalar olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca cennette sunulan nimetlerin kişiye göre şekil alan özelliklerini de açıklamaktadır. Tam olarak mahiyetini idrak edemediğimiz cennet nimetlerinin olağanüstü olduğu anlaşılmaktadır.

Bunun yanında hadislerde şimşek gibi koşan atlardan, develerden de bahsedilmektedir. Zamana meydan okuyan bu vasıtalarla insanlar istedikleri ziyaretleri yapabileceklerdir.¹¹⁸ Hz. Peygamber'in "mirac" tecrübesi, bu alemin vasıtaları hakkında bizleri bilgilendirmektedir. Dünyadaki kısmı "burak"la gerçekleşen yolculuğun gayb alemindeki bölümü "refref" denilen bir vasıta ile devam etmişti. Bu rivayetler, Peygamber'e dünyadayken bahşedilen bu vasıtaların benzerlerinin ümmetine de cennette verileceğini göstermektedir.

¹¹¹ Râzî, XXIII, 102.

¹¹² Haluk Nurbaki, *Tek Nur*, Damla Yayınları, İstanbul, 1985, s. 323.

¹¹³ Rahman 55/76.

¹¹⁴ İbn Kayyim, s.169.

¹¹⁵ Kurtubî, XVII, 81-82; Râzî, XXI, 152-153.

¹¹⁶ Yazır, VII, 390.

¹¹⁷ Yasin 36/56.

¹¹⁸ İbn Kayyim, s.208.

Cennette maddi nimetlerin yanı sıra manevi nimetler de sunulacaktır. “Orada baktığın vakit (sonsuz) nimetler ve büyük bir mülk (hükümranlık) görürsün.”¹¹⁹ şeklindeki ilahi beyana göre cennetteki hükümranlık, duyu organlarıyla hissedilebilen ve akılla düşünülebilen nimetleri ihtiva eden muhteşem bir saltanatı ifade etmektedir. Öyle ki cennetlikler bir şeyin olmasını istedikleri zaman dilekleri hemen gerçekleşir.¹²⁰

Fani olan dünya hayatından sonra ebediliğin mekanı olan cennette üzüntü, korku¹²¹ gibi duygular bulunmayacaktır. Cennetlikler, geçmişten dolayı keder, gelecekte dolaylı kaygı duymayacaklardır. Aksine yüzlerinde mutluluk ve huzur emareleri görülür: “Yüzlerinde sevinç ve parıltısını sezersin”¹²² “O gün yüzler ışıltılı parlak”.¹²³ Cennette kin ve tasa;¹²⁴ yorgunluk, bezginlik, can sıkıntısı ve bıkkınlık¹²⁵ gibi insanın huzurunu kaçırarak, psikolojisini bozacak negatif duygular olmayacaktır. Zira “cennet ehli o gün huzur ve neşe veren bir meşguliyet içinde olacaklar.”¹²⁶ Cennetlikler, orada boş söz, günaha sokacak laf, yalan ve kınanma¹²⁷ işitmeyecekler, doğruluk makamında¹²⁸ ancak “selamı işitirler”¹²⁹ ve oradan çıkarılmazlar.¹³⁰ Cennette Allah'ın kullarına ikramı, bütün ihtişamıyla devam etmektedir. Nitekim Allah, cennetliklerin iman ederek arkalarından gelen zürriyetlerini, amellerindeki noksanlık nedeniyle alt tabakalarda olanları, onlarla aynı dereceye yükseltecektir. Hem de onların amellerinin sevabından hiçbir şey eksiltmeyecektir. Böylelikle cennetliklerin zevk ve sevinçleri tamamlanmış olacaktır.¹³¹

II. Cennette Zamanın Özellikleri

Dünya hayatında zaman, yaşamın her aşamasına etki eden bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Dünya hayatının olayları zamanla örülmüş ve iç içe geçmiş bir yapı arz etmektedir. Daha önce geçtiği gibi ahiret hayatının her aşamasında, mahiyetini tam olarak bilmesek de hadiselerle eşlik eden zamanın var olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre ebediyete uzanan çizgide mutlu ve huzurlu bir yaşamın vadedildiği cennet hayatında da zamanın yer alması muhtemeldir. Her ne kadar gece-gündüz döngüsünü oluşturan güneş, ay gibi unsurlar yer almasa da “süresi ellibin yıl olan bir gün” ya da “Rabbimiz gökleri ve yeri altı gün içinde yaratan...” ilahi beyanında zikri geçen, mahiyetini sadece Allah'ın bildiği bir zaman

¹¹⁹ İnsan 76/20.

¹²⁰ Yazır, VIII, 467.

¹²¹ Araf 7/49; Zuhuruf 43/68; Yunus 12/62.

¹²² Mutaffifin 83/24.

¹²³ Kiyamet 75/22.

¹²⁴ Araf 7/43, Hicr 15/47.

¹²⁵ Fatır 35/35.

¹²⁶ Yasin 36/55.

¹²⁷ Nebe 78/35; Vakıa 56/25.

¹²⁸ Kamer 54/55.

¹²⁹ Meryem 19/62.

¹³⁰ Hicr 15/48.

¹³¹ Yazır, VII, 274; “Böylece Tur 52/26 ‘da zikredilen anne-babaların çocuklarının manevi istikbali hakkındaki kaygısı kabul olmuş bir dua yerine geçecektir. (Krş. Tahrim 66/6)” İslamoğlu, s.1050.

faktörünün devreye girmesi mümkündür. İnsan cennet hayatında yeni biçimiyle¹³² yer alacağına göre, zamanın da cennet hayatına uygun bir biçimde devreye gireceğini düşünebiliriz.

Kur'ân-ı Kerim'de zahiri olarak cennetteki zaman şu şekilde bildirilmiştir: "Orada boş söz işitmezler. Yalnızca "selam!" işitirler. Orada sabah-akşam rızıkları da vardır." ¹³³ Dünyada gece-gündüz olayı ve mevsimsel farklılıklar yerkürenin ve güneşin hareketlerine bağlı olarak gerçekleşmektedir. Cennette ne güneş ne de zemherir ¹³⁴ olmayacağına göre, bütün zaman eşit ve müsavî demektir. ¹³⁵ Râzî, meyvelerin kesintisiz olmasını da cennette zamanın bu özelliğine bağlamaktadır. Dünyada meyvelerin devamlılığı, büyük oranda havanın soğuk ve sıcak olmasına yani iklim farklılıklarına dayanmaktadır. Cennette ise bu sebepler ortadan kalktığı için Allah'ın kudreti ile devamlılık sözkonusu olur. ¹³⁶

Kur'ân'da cennet nimetleri, nazil olduğu toplumun en çok hoşlandığı dünya nimetlerine nisbetle anlatılmıştır. Nitekim Arapların en çok hoşlandığı şeyler olan altın-gümüş takılardan, ipek elbiselerden; Yemenli eşrafın adeti olan cibinlikli tahtlardan, koltuklardan bahsedilmiştir. Yine o dönem Arapları için sabah ve akşam yemeği büyük öneme sahipti. Cennette bu öğünlerin hiçbir kesintiye uğramayacağını ve devamlı olacağını bildirmek için sabah (bukra) ve akşam (aşiyî) vakitleri zikredilmiştir. ¹³⁷ Mücahid, cennette sabah ve akşamın olmayacağını, sadece dünyada alışkın oldukları ve canlarının çektiği zamanlarda onlara rızıklarının getirileceğini söylemiştir. ¹³⁸

Bir başka yorumu göre de Yüce Allah, cennetliklerin hallerinin oldukça mutedil olduğunu bildirmek için bu ifadeyi kullanmıştır. Çünkü Araplara göre en rahat ve huzur verici nimet, sabah-akşam yiyecek ve içecek imkânını bulmaktır. Öyleyse sabah-akşam ifadesi, yiyecek ve içecek olarak canlarının çektiği her şeyin onlara istedikleri anda verileceği anlamına gelmektedir. İbn Abbas ve İbn Cüreyc, sabah- akşam ifadesini, rızıklarının kesintisiz olması şeklinde tefsir etmişlerdir. ¹³⁹

Bu açıklamalara göre, nimetleri kesintisiz ve daimi olacağı için cennetliklerin rızık darlığı ve korkusu çekmeyecekleri anlaşılmaktadır. Gece-gündüz olayının olmadığı cennette aydınlık nur ile sağlanacaktır. Zaman da bu yapıya uygun olarak devreye girecektir. Cennetlikler zamanın geçtiğini ya perdelerin açılıp kapanmasıyla ya da birtakım ışık ve ırmakların akışının farklılaşmasıyla anlayacaklardır. ¹⁴⁰

¹³² Vakıa 56/35, 61.

¹³³ Meryem 19/62.

¹³⁴ İnsan 76/ 13; Zümer 39/69.

¹³⁵ Râzî, XX, 204-205.

¹³⁶ Râzî, XXI, 204-205.

¹³⁷ Râzî, XXI, 204-205.

¹³⁸ İbn Kesir, III, 129-130; Muhammed b. Hüseyin el-Kummî en-Nisâbü'rî, *Tefsiru Garâibu'l-Kur'ân ve Regâibu'l-Furkân*, Daru'l-Kutub, Beyrut 1996, IV, 497; Râzî, XV, 379-380.

¹³⁹ Kurtubî, XVII, 89-91; Beydâvî, I, 44.

¹⁴⁰ Vehbe Zuhaylî, *Tefsiru'l-Münîr* (Çev. Hamdi Arslan, Ahmet Efe, Beşir Eryarsoy, H. İbrahim Kutluay, Nurettin Yıldız), Risale Yayınları, İstanbul 2005, VIII, 368-370.

Cennette insanların yaşlanmayacağı, yıpranmayacağı göz önünde bulundurulduğunda, oradaki zamanın, ince bir tül gibi silik olabileceği, o mekânın varlıklarını eskitmeyeceği şeklinde de yorumlar yapılmıştır. ¹⁴¹ Nitekim cennetliklere hizmet edenler şöyle vasedilmişlerdir: “Ebediyen genç kalan uşaklar onların etrafında dolaşırlar.”¹⁴² “Muhalledun” “ebediliğe mazhar edilmiş” ifadesi, devam eden, süreklilik arzeden manasına gelen “hulûd” kökünden gelmektedir. Buna göre “onların ebedi olup ölmeyecekleri” veya “hallerinin değişmeyip hep küçük kalacakları” manalarına gelir.¹⁴³ Yine cennette “yayılmış gölge...”lerden bahsedilir.¹⁴⁴ Bu ifade de zaman bakımından, uzamış anlamında olup, “zeval bulmayan, hep sürüp giden” manasına gelmektedir. Nitekim Cenâb-ı Hak, “Yemişleri daimidir. Gölgeleleri de (böyledir)”¹⁴⁵ buyurmuştur. Mekan bakımından da uzamışlığı ifade eden bu gölge, cennet mıntıkalarından büyük bir şey üzerine düşüp, onu örter manasına gelmektedir. Râzî, bu gölgenin herhangi bir cennet ağacına ait olmayıp Allah’ın hususi yarattığı bir gölge olduğunu söylemiştir. ¹⁴⁶ Cennette yer çekiminin dünyadan daha hafif olacağı varsayılırsa, cennetteki döşeklerin yükseltilmesi ¹⁴⁷, yaşlanmanın olmaması gibi durumlar daha iyi anlaşılabilir.

Ebedi hayata adım atacak olan insanların beden yapıları değişerek, sindirim sisteminde dışarı atılacak posa ve benzeri şey olmayacaktır. Daha önce de hadislerde geçtiği gibi tükürük, balgam ve benzeri ifrazat da görülmeyecek; yenilen yiyecek maddelerinin posası sadece hafif buharlaşma ve az bir terleme şeklinde dışarı atılacaktır.

Dünyadaki mekan kavramı, en-boy-derinlik-zaman gibi boyutların sentezinden doğan bir yaklaşımdır. Kısacası maddesel mekan, mesafelerin tuzağında zamanın tasarrufunda sınırlar çizer. Mekan kavramı ile zaman düşüncesini dar çerçevede tutan bir önemli sorun da ağırlık ve çekim kuvvetinin maddeye olan şiddetli etkisidir. Madde mekanında hareketlerimizde ağırlığımız oranında bazı zorluklar yaşarız.¹⁴⁸

Günümüz biliminin öne sürdüğüne göre, kainatın farklı noktalarında farklı boyutlarda mekanlar mevcuttur ve bu yerlerde zamanın akışı da değişebilmektedir. ¹⁴⁹ Zaten kıyametin kopmasıyla, yeryüzünde ve göklerde topyekun bir değişiklik olacağı Kur’ân’da vurgulanmaktadır.¹⁵⁰

¹⁴¹ Nurbaki, s. 79.

¹⁴² Vakıa 56/17; İnsan 76/19.

¹⁴³ Râzî, XXI, 204.

¹⁴⁴ Vakıa 56/ 30.

¹⁴⁵ Ra'd 13/ 35.

¹⁴⁶ Râzî, XV, 316-317.

¹⁴⁷ Vakıa 56/34. Yükseltilmiş döşekler: Kıymetli, pahalı; üst üste koyulmuş veya divanlar üzerine yükseltilmiş gibi anlamlara gelmektedir. Râzî, XXI, 205

¹⁴⁸ Nurbaki, s. 320.

¹⁴⁹ Nurbaki, s. 321.

¹⁵⁰ İbrahim 14/48.

Einstein'in teorisine göre kainatta zaman da dahil pek çok boyut vardır. Bu farklı boyutlarda oluşan mekanlarda çekim kuvveti nedeniyle ağırlık niteliği değişir. Fizik kuralların değiştiği bu mekanlarda zamanın akışı da tamamen farklı olacaktır. Kainatın farklı noktalarında farklı mekanların olması muhtemeldir. Necm suresinin 14 ve 15. ayetleri, maddenin sınırına ve cennet mekanının bu sınırdan itibaren başladığına işaret etmektedir. Sekiz ayrı cennet olduğunu Kur'an bizlere bildirmektedir. Cennetü'l- Me'va bunlardan biridir ve madde sınırının bittiği yerde, "sidre"nin yanında başlamaktadır.

Sidre'nin yaratılış sistemlerinin merkezinde bir sınır olduğunu pek çok müfessir ifade etmiştir. Yaratılış sırrı, gerçekte cennet mekanlarına yansımış, orada sonsuz güzellikler yaratılmıştır. Dünyadaki her şey oradakinin silik bir kopyasından başka bir şey değildir. Cennet, çekim gücü (ağırlık), zaman ve mekan açısından değerlendirildiğinde oradaki çekim ve ağırlığın dünyadakinden çok daha hafif olacağından cennet uzayında durmak, orada olağanüstü meskenler kurmak mümkün olacaktır. Ayrıca "Altından ırmaklar akan cennet" tanımı ve "erîke" (cennetin insanlara has mekan noktaları), cennette ağırlık ve çekim gücünün çok yumuşak olabileceğine işaret etmektedir. İsteğe bağlı olarak hareket eden cisimlerin, vasıtaların varlığı, cennette maddenin bağlı olduğu boyutların farklı olduğunu göstermektedir. Cennette zaman kavramı da yer çekimi gibi zarif bir şekilde olaylara eşlik edecektir. Buna bağlı olarak da monotonluk, can sıkıntısı ve usanç kavramı orada zuhur etmeyecektir.¹⁵¹

Cennette inananların her arzularının o anda halk olması¹⁵², yine doyumsuz hazların sıralanması, zarif bir zaman eylemine işaret etmektedir. Burada zaman, varlıklara ömür biçen bir kılıf değil, aksine insanın hizmetinde bir haz vesilesi olacaktır. Mesela renkler, ışıklar yansıma yaparak zaman eyleminin titreşimleri için aracı olarak kullanılacaktır.

Cennette sürat kolaylığının, hatta bağımsızlığının varlığı, zaman ve gravitasyonun cennette silikleşip adeta zarif, gizli bir tül gibi kalmasının sonucu olarak görülecektir. Kısacası Cennet, maddesel mekanların sınırında, sonsuz güzelliklerin ve hazların doyulmaz ülkesi olarak takdim edilmektedir.¹⁵³

III. Cehennem Hayatında Zaman

İslam, ahireti ve ahirette mükafat ve ukûbat akidesini, pürüzsüz ve gayet açık olarak imanın temellerinden sayar. Kur'an'da cennet için olduğu kadar cehennem için de çok canlı tasvirler vardır. Cehennem Kur'an'da cennet mukabili olarak, imansız ölenler ile suçları bağışlanmayan günahkarların uğrağı olan azap yerinin adıdır.¹⁵⁴ Kur'an'da yetmiş yerde geçen cehennem, kelime olarak derin kuyu, hayırsız, uğursuz, ateş ve benzeri şeyler için kullanılır. Dini kültürde ise cehennem, inkarcı ve günahkar kişilerin ahiret hayatında cezalandırılacakları yer demektir.¹⁵⁵

¹⁵¹ Nurbaki, s.79.

¹⁵² Nahl 16/31.

¹⁵³ Nurbaki,320-324.

¹⁵⁴ Halim Sabit Şibay, "Cehennem", MEB İslam Ans., İstanbul 1963, III, 45.

¹⁵⁵ İbn Manzur, XII, 112.

Kur'ân-ı Kerim'de cehennemin tasviriyle ilgili ayetler, onun yapısından ziyade işleyişini yani azap türlerini konu edinmiştir. Ancak münafıkların cehennemin en aşağı tabakasından olacağını¹⁵⁶ ve cehennemin yedi kapısı olduğunu¹⁵⁷ bildiren ayetler ve cehennemdeki “dar mekan”dan¹⁵⁸ bahseden ayetler cehennemin yapısı hakkında bazı bilgiler vermektedir.¹⁵⁹ Cehennemin en bariz vasfı ateştir. Kur'ân'da cehenneme verilen sıfatlardan çoğu ateşin vasıflarıdır. Ayetlerde cehennem “ateş (nar)”¹⁶⁰, “lezâ (halis alev)”¹⁶¹, “sekar (kırmızı ateş)”¹⁶², “hâviye (kızgın ateş)”¹⁶³, “hutame (kalpleri saran ateşli kaygı)”¹⁶⁴, “cahîm (şiddetli alevli ateş)”¹⁶⁵, “saîr (çılgin ateş)”¹⁶⁶, mustakar ve makam (kalınacak yer)¹⁶⁷, şerre maâb (kötü dönüş yeri)¹⁶⁸, sûud'd-dâr (kötü yer)¹⁶⁹ ve dâru'l-bevâr (helak yurdu)¹⁷⁰ tabirleriyle nitelendirilmiştir.

Kafirleri çepeçevre kuşatacak olan¹⁷¹ cehennemin alevi, saray büyüklüğünde kıvılcımlar saçacak¹⁷² ve ateşi hiç sönmeyecektir.¹⁷³ Cehennemin sıcaklık ve harareti, çok şiddetli olacak, kaynama uğultusu gibi korkunç sesler çıkaracaktır.¹⁷⁴ Cehennemin acı veren bu sıcaklığı, hep tekrar edilecektir ve ondan kaçıp kurtulmak mümkün olmayacaktır.¹⁷⁵ Hiçbir serinliğin olmadığı cehennemde¹⁷⁶, cehennemliklerin yiyeceği zakkum, içecekleri de kaynar su olacaktır.¹⁷⁷ Yakıcı ateşe yaslanacak olan cehennemlikler, açlığı gidermeyen kötü kokulu bir dikenle beslenip kızgın bir kaynaktan içirilirler.¹⁷⁸ Azaptan derileri yandıkça yenileriyle değiştirilecektir.¹⁷⁹

Dünyadaki acılar ve azaplar, uzun süre devam eder ve çok olursa kişi buna dayanamaz, ölür. Eğer ölmezse, bedeni buna alışır ve artık azabı hissetmez olur. Ahiret azabı ise her zaman şiddetlidir ve azap gören kimse de ölüm olmadığına göre

¹⁵⁶ Nisa 4/145.

¹⁵⁷ Hicr 15/44.

¹⁵⁸ Furkan 25/13.

¹⁵⁹ Bekir Topaloğlu, “Cehennem”, DİA, İstanbul 1993, VII, 229.

¹⁶⁰ Zümer 39/19.

¹⁶¹ Mearic 70/15.

¹⁶² Müddessir 74/27.

¹⁶³ Karia101/9-11.

¹⁶⁴ Hümeze 104/6-7.

¹⁶⁵ Tur 52/17.

¹⁶⁶ İnşıkak 84/12.

¹⁶⁷ Furkan 25/66.

¹⁶⁸ Nebe 78/22.

¹⁶⁹ Rad 13/18; Sad38/56.

¹⁷⁰ İbrahim 14/28.

¹⁷¹ Tevbe 9/49.

¹⁷² Mürselat 77/32.

¹⁷³ İsrâ 17/97.

¹⁷⁴ Mülk 67/ 6-10.

¹⁷⁵ Hac 22/19-22.

¹⁷⁶ Mürselat 77/24.

¹⁷⁷ Vakıa 56/51-55.

¹⁷⁸ Gaşıye 88/4-7.

¹⁷⁹ Nisa 4/56.

sonsuzca kadar azabın içinde kalır. Ama onlar umutsuzca cehennem meleğine “Ey Malik! Rabbin bizim işimizi bitirsin.”¹⁸⁰ diye seslenirler. Cennet nimetlerinin artırılmasına karşın, cehennemde azap ne arttırılır ne de hafifletilir¹⁸¹:

Cennetin devamlı nimete ve rahat bir hayata işaret eden yaygın ve devamlı gölgelerine, huzur veren aydınlığına karşın, cehennemde serinletmeyen, yoğun dumanlı, boğucu, bunaltıcı gölgeler yer alacaktır. Cennet ile cehennem arasında bir tarafı rahmet, diğer tarafı azap olan manevi bir duvarın varlığı, cennetliklerle cehennemliklerin birbirlerini görmeleri hadiselerini günümüz teknolojisi ile anlamak çok da güç olmayacaktır.

Cehennemliklerin azap içinde geçmek bilmeyen seneler boyunca umutsuzca kalacakları anlaşılmaktadır. Dünyada “zor günler” nasıl geçmek bilmiyorsa cehennemliklerin de gerek zaman gerekse mekan açısından bir insanın uğrayabileceği bütün zorlukları yaşayacakları anlaşılmaktadır.

Cehennemliklerin hallerini tasvir için kullanılan zamanla ilgili kavramların mecazi olduğunu görürüz. Mesela, “Bugün biz onların ağızlarını mühürleriz...”¹⁸², “O gün onların dilleri, elleri ve ayakları, işledikleri şeyler hakkında kendilerine şahitlik ederler.”¹⁸³ şeklinde ayetlerde geçen “gün, bugün” kelimelerinin kafirlerin uğrayacağı azabın vaktinin gelip çattığını ifade için kullanıldığını görmekteyiz. Mecazi bir kullanıma sahip olan “bugün” sonsuzca kadar devam edecektir. Ahiret aleminde “yevm/gün” kavramı dünyadaki kullanımının tamamen dışına çıkıp izafi bir yapıya bürünmektedir.

Kur’ân’da ahiret hayatına nisbet edilen isimler, mekan boyutundan ziyade zaman boyutuyla sunulmuştur. Bu isimler, genellikle “yevm/gün” kavramının en çok “el-ahir” ve “el-kıyame” kelimeleriyle vasfedilmesi veya muzaf olmasıyla kullanılmıştır. Kur’ân, ahiret hayatını sergilerken, keyfiyeti detaylı bir şekilde bilinmeyen bir anın (ahiretin) parçalarını, genelde bir zaman dilimiyle netleştirerek gözler önüne sermiş ve bu ikinci hayata, “yevm/gün” adını vermiştir. Kur’ân’da 474 defa tekrarlanan bu kavramın cüzi bir kısmı, dünya hayatıyla ilgili bilinen bir zaman dilimine karşılık gelirken, çoğunluğunu uhrevi hayat ve onun kısımları oluşturmaktadır.¹⁸⁴ Ayrıca “yevm” kavramı daha önce de geçtiği gibi, uhrevi hayatın çok değişik yönlerini canlandıran diğer kavramlarla birlikte kullanılarak ahiret hayatının ya tümüne veya bir bölümüne dikkatleri çekmektedir.

“Yevm”, cennete giriş öncesine kadar kullanılıp cennetin içinde bu kelime geçmemektedir. Kelime genellikle bütün anlamlarında başlangıç, sona eriş ve değişim karakterine sahiptir. Ebedi saadet yurdu olan cennette artık “ebed” ve “huld” kelimeleri devreye girmektedir. Kur’ân “ebed” ve “huld” kelimelerini bu

¹⁸⁰ Zuhruf 43/ 77.

¹⁸¹ Râzî, XVIII, 416-417.

¹⁸² Yasin 36/65.

¹⁸³ Nur 24/24.

¹⁸⁴ Yılmaz, s.141-171.

dünya hayatında da kıyamet sahnesinde de “süresizlik” anlamında değil, bir şeyin imkansızlığını ifade etmek için kullanmıştır.¹⁸⁵

Cehennem kelimesi ile birlikte zikredilen “yevm”¹⁸⁶ ise giriş öncesi ve sonrasını kapsayacak şekilde kullanılmıştır. “Huld” ve “ebed” kelimeleriyle birlikte kullanılması herhangi bir uyumsuzluk oluşturmaz. Zira cehennemde “huld” ve “ebed” kelimeleri kafirler için, yevm kelimesi ise günahkar müminler için düşünülebilir. Şöyle ki, yevm kelimesinin izafi yapısı göz önünde bulundurulursa, cehennemde günahkar müminin günahı kadar azap göreceği süreyi ortaya koyduğu söylenebilir.¹⁸⁷ Yevm kelimesinin uhrevi hayata ilişkin kullanımları incelendiğinde farklı bir yapıya bürünerek başlangıçtaki kozmik öncesi mecrasına döndüğü ve ebediyete yol alırken yaratıcının lütfuyla kesintisiz bir yapıya kavuştuğu görülür.¹⁸⁸ Nitekim “O, her an yaratma halindedir”¹⁸⁹ ayetine göre, yaratma ve hareket devam edeceğinden, yevmin kesintisizliğe doğru giderken, uhrevi bağlamda kozmik yapıdaki zamanı ifade eden kavramlar yer almayacaktır. Buna göre yevm, ezelden aldığı kozmolojiye, kozmolojiden aldığı kıyamet ve ahiretteki yapısıyla ebediyete aktaran bir vasıta olacaktır.¹⁹⁰

SONUÇ

Kıyametle her şeyin yok olup yeniden dirilişle ebedi bir hayatın başlayacağı bilgisini veren Kur'ân'a göre, ahiret hayatında da varlıkla beraber zaman yer alacaktır. Varlığın mahiyetinin değişmesine paralel olarak zamanın da değişeceği ve ahiret hayatının farklı safhalarında zamanın izafi olarak işleyeceği anlaşılmaktadır.

Ebedi yani sonsuz bir yaşamın ifadesi olan cennet ya da cehennemdeki zamanla ilgili Kur'ân'da ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Fakat cennet nimetlerinin kesintisizliği, rızıkların sabah-akşam yani daima hazır bulunacağı, yaşlanmanın olmayacağını bildirilmesi, dünya hayatında görüldüğü gibi zamanın yıpratıcı etkilerinin orada yer almayacağını düşündürmektedir.

Kur'an'da cehennem, azabın her türlüünü ihtiva eden bir mekan olarak takdim edilmektedir. Azabın giderek artması, yanan derilerin sürekli yenilenmesi, ölümün olmaması gibi vasıflarıyla cehennem, zımnen başı ve sonu azap olan hiç bitmeyen bir gün mahiyetinde anlaşılmaktadır. Cehennemle birlikte izafi bir yapıya sahip olan “yevm” kavramının kullanıldığını görmekteyiz. “Ebed” ve “huld” kelimeleriyle birlikte geçen “yevm”in kozmolojik anlamının dışında kesintisiz bir yapıya kavuştuğu görülmektedir.

Aslolanın, ahiret hayatı olduğunun farkına varan bireyin, ‘şimdi’yi, nebevî bir programla değerlendirip geleceğini inşa etmesi gerekmektedir. Bu şuurun oluşması için maddeci anlayışın yaygın olduğu eğitim ve öğretim hayatımızda

¹⁸⁵ Kalın, s.136.

¹⁸⁶ Nisa 4/56; Tevbe 9/35; Kehf 18/100; Kaf 50/30; Fecr 89/23.

¹⁸⁷ Kalın, s.137.

¹⁸⁸ Kalın, s.140.

¹⁸⁹ Rahman 55/29.

¹⁹⁰ Kalın, s.141.

| Yasemin KÖKER |

ahiret inancına yönelik çalışmaların, özellikle gençlerin eğilimleri doğrultusunda işlenmesinin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Ayrıca ahiret hayatındaki zamanla ilgili değerlendirmeler, insanların bu husustaki meraklarını gidermeye katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- BEYDÂVÎ, Nasiruddîn Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru'-Tevîl*, Dâru'l-Tevfikîyye, Kahire tsz
- EL-BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, İstanbul 1315.
- EL-CEVZÎ, Ebi Abdullah b. Kayyim, *Hâdi'l-Ervâh ila Bilâdi'l-Ferâh*, Mektebeti Nahtati, Kahire 1971.
- DUMAN, Zeki, *Beyanu'l -Hakk*, Fecr Yayınları, Ankara, 2008.
- EL-GAZZÂLÎ, Ebu Hamid, *İhyâ'u Ulumi'd-Dîn*, (Çev. Sıtkı Gülle) Huzur Yayınevi, İstanbul 2008
- İBN KESİR, Ebu'l- Fidâ İsmail, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dâru'l-Marife, Beyrut 1982.
- İBN MANZÛR, Cemâlû'd-Dîn Ebu'l- Fadl, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Lisânu'l-Arab, Beyrut, 1970.
- İSFEHÂNÎ, Rağîb; *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân* (Thk. M. Seyyid Keyhani) Dârü'l-Ma'rife, Beyrut (tsz.)
- İSLAMOĞLU, Mustafa, *Hayat Kitabı Kur'ân*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2009.
- KALIN, Faiz, *Kur'ân'da Zaman Kavramı*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2005.
- KARA, Ömer, *Kur'ân'da Metafizik Bir Alem: Cennet*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002.
- EL-KURTUBÎ, Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Daru'l Kütüb el-Arabi, Kahire 1967.
- MÜSLİM, İbnu'l-Haccac Ebu'l Hüseyin, *Sahîhu'l-Müslim* (Thk. Muhammed Fuad Abdu'l-Baki), Dâru'l İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Beyrut 1955.
- EN-NİSÂBÛRÎ, Muhammed b. Hüseyin el-Kummî, *Tefsîru Garâibu'l-Kur'ân ve Regâibu'l-Furkân*, Daru'l-Kutub, Beyrut 1996.
- NURBAKÎ, Haluk, *Tek Nur*, Damla Yayınları, İstanbul, 1985.
- ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, *Kur'ân'ın Temel Kavramları*, Yeni Boyut, İstanbul 1997.
- PAÇACI, Mehmet, *Kur'ân'da ve Kitabı Mukaddeste Ahiret İnancı*, İstanbul 1994.
- ER-RÂZÎ, Fahrüddin, *et-Tefsîru'l- Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb)*, el-Matbaatu'l-Ezheriyye, Mısır 1303.
- ŞİBAY, Halim Sabit, "Cehennem", MEB İslam Ans., Cilt III, İstanbul 1963.
- TOPALOĞLU, Bekir, "Cehennem", DİA, Cilt VII, İstanbul 1993.
- "Cennet", MEB İslam Ans. Cilt III, İstanbul 1963.
- "Ahiret", DİA, Cilt I, İstanbul 1988.
- YAZIR, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Feza Gazetecilik, İstanbul tsz.
- YENİÇERİ, Celal, *Uzay Ayetleri Tefsiri*, Erkam Yayınları, İstanbul tsz.

YILMAZ, Ali, “Kur’an-ı Kerim’de “Yevm/Gün” Kavramıyla zikredilen Ahiret İsimleri” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 16, 2001, s.141-171.

ZUHAYLİ, Vehbe, *Tefsîru’l-Münîr* (Çev. Hamdi Arslan, Ahmet Efe, Beşir Eryarsoy, H. İbrahim Kutluay, Nurettin Yıldız), Risale Yayınları, İstanbul 2005.